

Lamiyə Sadıq qızı Sadıqova¹²⁴
YAPON DİLİNDƏ FEİL ŞƏKİLLƏRİ

Azərbaycan dilində feillər leksik və qrammatik cəhətdən çox zəngin nitq hissəsidir və hər zaman dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Elə buna görə də dilçiliyimizdə feillə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır (1, s. 16). Bu mövzuda çoxsaylı araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq bu sahəyə diqqət heç də azalmamışdır.

Oxşar mənzərəyə həmçinin yapon dilində də rast gəlmək mümkündür. Yapon dilində də feillər hər zaman yapon dilçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Təbii ki, bu sahədə bir sıra uğurlar əldə edilmişdir. Ancaq buna baxmayaraq bəzi problemlər tam həllini tapmayıb və mübahisə doğuran məsələlər bu gün də qalmaqdadır.

Məqalədə yapon dilində feilin şəkilləri Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı olaraq mövcud ədəbiyyatlar göstərir ki, yapon dilində feilin şəkilləri, indiyə qədər də yaponşünas alimlərin arasında fikir ayrılığını əks etdirir (2, s. 177). Yapon dilində feil şəkilləri: ehtimal şəkli, arzu şəkli, əmr şəkli, şərt şəkli, vacib şəkli, permissiv (iznvermə) şəkli, qadağan şəkli, hərəkətin istiqamətlənməsi şəkli aiddir. Ümumilikdə nəzər salsaq Azərbaycan dilində olan feil şəkilləri ilə oxşar və fərqli şəkillər vardır.

Ehtimal (güman) şəklinin おう/ou (よう/you) ilə düzələn sadə və analitik olmaqla iki forması vardır. Sadə forma おう/ou şəkilçisinin birinci təsrif feillərin əsasına və よう/you şəkilçisinin ikinci təsrif feillərinin əsasına əlavə etməklə düzəlir 見る/ miru “baxmaq, görmək” —見よう /miyou “ehtimal ki, /yəqin ki, baxacaq/baxar, görər”

Ehtimal (güman) şəklinin əsas yaranma vasitəsi analitik yolladır. Analitik forma xəbər şəklinə indiki, yaxud keçmiş zamanda olan feili bağlamalardan birinin –たろう/ darou, yaxud でしょう/ -deşou formalarının artırılması yolu ilə düzəlir.

食べたろう(- でしょう) tabeta darou (-deşou) “ehtimal ki, yeyib/yemiş olar”

読んだらう(- でしょう) yonda darou (-deşou) “ehtimal ki, oxuyub/ oxumuş olar”

İsmi sifətlərin güman şəklinin yalnız analitik forması olur. O, sifətin bağlayıcı formasının uyğun bağlama ilə, adətən –たろう/ darou, yaxud –でしょう/ -deşou formalarının birləşməsi ilə yaranır.

しずかたらう (ーでしょう) şizuka darou (-deşou) “yəqin ki, sakit olacaq”

Yapon dilində feilin ehtimal şəkli Azərbaycan dilində ehtimal, güman məzmunlu modal sözlərin (ara sözlərin) işləndiyi cümlələrə uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində feilin şəkillərini tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırmış M. Rəhimov şəkillə zaman əlaqəsindən bəhs edərkən yazmışdır: “Arzu formasının xəbər şəklinin gələcək zamanı ifadə etməsi onunla izah oluna bilər ki, dilin əvvəlki dövrlərində formanın arzu modallığı ilə gələcək zaman mənası arasında sərhəd yox idi və gələcək zamanı ifadə etmək üçün sabitləşmiş morfoloji əlamət olmamışdır” (3, s. 77). İş və hərəkətin danışan tərəfindən arzu olunduğunu bildiren bu şəklın əsas ifadə vasitəsi -a; -ə formasıdır. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində arzu şəkli feil kökünə şəkilçi və müvafiq şəxs sonluğu əlavə etməklə düzəlir: olam, olasan, ola, olaq, olasınız, olalar. Arzu şəklinin yaranmasında çox vaxt gərək, kaş, istəyirəm sözləri istifadə olunur: gərək gedəsiniz, kaş biləm, oxumaq istəyirəm və s.

Yapon dilində arzu şəklini bildiren ifadələr ganbōnohyōgen (願望の表現) adlanır. Əsas ifadə vasitələri isə 「～たい」 və 「～ほしい」 formalarıdır (4, s 125).

1. Yapon dilində「～たい」 forması feillərin adi formasının yəni, 普通形(futsukei) üzərinə「～たい」əlavə etməklə düzəlir.

Feillər.

Iグループ: 買います/ kaimasu (almaq) - 買いたい/ kaitai

IIグループ: 食べます(yemək) / tabemasu- 食べたい/ tabetai

IIIグループ: します(etmək) / shimasu- したい/ shitai

Məsələ:

冷たい水を飲みたい。 Tsumetai mizu o nomitai / Sərin suyu içmək istəyir

「～ほしい」 / -hoşii forması əsasən danışanın istəyini bildirir.

Məsələ:

彼にはぜひ行ってほしい。 Kare ni va zehi itte hoşii. (Mən) çox istərdim ki, ora gedəsən. (ーたがる/ -taqaru) forması. Arzu şəklinin bu forması feilin ikinci əsasına mürəkkəb quruluşlu —たがる/ -taqaru şəkilçisinin artırılması yolu ilə əmələ gəlir.

見る/ miru “baxmaq” ～見たがる/ mitaqaru “baxmaq istəyir/ istəyirlər”

Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli həm məna zənginliyinə, həm də qrammatik formasına görə digər şəkillərdən fərqlənir. Belə ki, bu şəkil vasitəsilə yalnız əmr deyil, həmçinin məsləhət, xahiş, çağırış, yalvarış, məsləhət, istək və s. məna çalarları da ifadə edilir. Əmr şəklinin Azərbaycan dilində xüsusi şəkilçisi yoxdur. Əmrlik intonasiyası feil kökü və ya əsaslarına şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir.

Yapon dilində əmr şəklinin sadə forması birinci təsrifdən olan feillərin dördüncü əsası ilə, ikinci təsrifdən olan feillərin isə beşinci əsası ilə üst-üstə düşür.

書け/ kake “yaz!”

読め/ yome «oxu!»

見よ/ miyo “bax!”>

食べよ/ tabeyo “ye!”>>

¹²⁴ BDU-nun magistrantı

止まれ tomare «<dayan! / dur! / ayaq saxla!>> 寝よ neyo/«<yat!>>

İkinci təsriif feillərinin əmr şəklinin sadə forması da vardır. O, feilin ikinci əsasına —ろ/-ro şəkilçisinin artırılması ilə düzəilir

食べる/ taberu “yemək” ~食べる/ tabero “ye!”>>

Şifahi nitqdə ən çox yayılmış forma xahiş məzmunlu —てください te kudasai ilə düzələn formadır.

英語を教えてください! Yapon dilini öyrət zəhmət olmasa.

Xahişin digər və daha çox işlədilən nəzakətli forması da vardır. てくださいませんか te kudasaimasenka ilə düzəilir.

この仕事をしてくださいませんか。..Kono şiqoto-o şitekudasaimasenka. “Siz (mənim üçün) bu işi görməzsinizmi?”

Azərbaycan dilində olduğu kimi, yapon dilində feilin əmr şəkli yalnız əmr, bildirmir. Kontekstdən asılı olaraq xahiş, təklif mənalarını da əks etdirir:

Həmin mənalar isə hər şeydən əvvəl əmr şəklinin tərkibi formalarına məxsusdur (下さる/ kudasaru くれる/ kureru vəなさる/) nasaru köməkçi feillərinin vasitəsilə düzələn formaların semantikasi kimi). Yapon dilində nəzakətli xahişin qeyd edilənlərdən əlavə, digər formaları da vardır.

Azərbaycan dilində isə uyğun məqamlarda cəm bildirən siz şəxs əvəzliyindən, uyğun feil formaları, ədatlar və modallıq bildirən ifadələrdən istifadə olunur. Yapon dilində feilin əmr şəklinin təsdiq bildirən formaları ilə yanaşı, inkar bildirən formaları da işlənir. Bunların iki növü məlumdur: birinci くださる/ kudasaru, くれる/ kureru feillərinin iştirakı ilə düzələn ümumi formalar, ikincisi, kişi danışıqında —な/ na ünsürünün artırılması yolu ilə əmələ gələn forma. Azərbaycan dilində bütün məqamlarda —ma – mə inkar şəkilçisindən istifadə edilir.

Dəvət, çağırış və qətiyyət mənalarında olan —おう/-ou (-よう/-you) forması qəsdən edilən, danışanın hərəkətlərini əks etdirən feillərdən düzəilir.

Həmin feillərin iki işlənmə məqamı nəzərə çarpır. Birincisi, ikinci şəxsə müraciət məqamı. Bu zaman birinci və ikinci şəxslər eyni qrupun üzvü kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində buna birinci şəxsin cəminə aid olan əmr şəkli forması uyğun gəlir. Danışiq dilində hətta mürəkkəbləşmiş əmr şəkli formasından istifadə edilir: gedək əvəzinə "gedəyin", “baxaq // baxağın” və s. (Həmin variantdan daha çox xalq danışıq dilində, dialektlərdə istifadə edilir).

Vacib şəkli icra ediləcək işin vacib, zəruri olduğunu bildirir. Azərbaycan dilində vacib şəkli feil kökü və ya əsaslarına —malı – məli şəkilçisini artırmaqla yaranır. Bu feillərin məzmununda, əsasən, gələcək zaman anlayışı əksini tapır: oxumalıyam, getməliyəm və s. Lakin bu feillərdə də hekayə və rəvayət məzmunu ifadə edilə bilər: oxumalı idin, oxumalı imişsən; getməli idik, getməli imişik və s. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yapon dilində vacibliyin ifadəsi üçün üç forma mövcuddur:

1. Feillərin birinci əsasına, yaxud predikativ sifətlərin ikinci əsasına — なかればならぬ / -nakereba naranai, ya da -なくてならぬ / -nakute va naranai ünsürlərinin artırılması üsulu. Bu üsulla düzələn forma hərəkətin məcburiliyini, zəruriliyini bildirir. Vacibliyin səciyyəsiindən və hansı şəxsə aid olan hərəkəti etməsindən asılı olaraq, alternativ ifadə formalarından da istifadə edilir.

来月までたななれればならぬ(です) “Gələn aya qədər gözləmək lazımdır”>. 。 Rayqetsu-made matanakerebanaranai (desu)

2. Feillərin üçüncü əsasına —べき/-beki şəkilçisinin artırılması üsulu.

読む/yomu - 読む/yomubeki “oxumağa dəyən/ oxunaqlı/ oxunası”

見る/miru- 見るべき/mirubeki “diqqətəlayiq; görməli, baxmalı”

3. Vacibliyin —はずだ/ -hazu da, —のだ/-no da, ものだ/-mono da, —ものとする/-mono to suru formal isimləri ilə ifadəsi üsulları da vardır (5, s. 215). Yapon dilindəki feilin vacib şəklinə Azərbaycan dilində feilin iki forması: ası/-əsi şəkilçisi ilə düzələn lazım şəkli və -malı² şəkilçisi ilə düzələn vacib şəkli uyğun gəlir.

Həmin formaların sifət kateqoriyasına yaxınlığı özünü onda göstərir ki, onların hər ikisinin inkarı —ma –mə inkar şəkilçisi ilə yox, deyil sözü vasitəsilə ifadə olunur. İnkarlığın ifadəsi üçün vacib şəklində “deyil” sözündən başqa, -ma – mə şəkilçisindən də istifadə edilə bilər.

Bundan başqa, Azərbaycan dilində vaciblik, lazımlıq məzmunlarının ifadəsi üçün şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri ilə işlənen lazım, gərək, zəruri, vacib tipli predikativ sözlərdən də istifadə olunur.

Permissiv (iznvermə) şəkli

Yapon dili feillərində ifadə edilən izvermə şəkli Azərbaycan dilində bir işin görülməsinə izn almaq məqsədilə işlədilən sual cümlələrini xatırladır. Lakin Azərbaycan dilində feilin iznvermə şəkli yoxdur. Yapon dilində iznvermə (icazə) şəkli -ても/-temo (-でも/demo) şəkilçili güzəşt formasının よい yoi (いいin), よろしい yoroshii, けっこうな kekkouna sifətləri onların sinonimləri ilə calaşması yolu ilə düzəilir: ほんでもいい(よろしい)でしょうか。 Haittemo ii (yoroshii) desou ka “Gəlmək olarmı?” これを使ってもいい(よろしい)でしょうか。 Kore-o tsukattemo ii (yoroshii) deşou ka “Bundan istifadə etmək olarmı?”

Hərəkətin istiqamətlənməsi şəkli

Yapon dilində hərəkətin təmayülünü bildirən tərkibi feil formaları vardır ki, bunlar hərəkətin hansı şəxsin mənafeyinə uyğun olaraq yerinə yetirildiyini əks etdirir. Həmin formalar şəxslər arasında baş verən ünsiyyət üçün xarakterikdir.

Təmayül formaları —て/-te şəkilçili öncəgəlmə feili bağlamasının sonrakı köməkçi feillə calaşması nəticəsində əmələ gəlir. Həmin köməkçi feillər bunlardır: やる/yaru あげる/ ageru, さしあげる/ sasiageru, くれる/ kureru, くださる/ kudasaru.

Müstəqil feil kimi bunların mənaları belədir: əvvəldən dörd feil «vermək, təqdim etmək mənalarını ifadə edir, axırıncı iki feilin mənası «almaq, əldə etmək»dir. Həmin feillərin işlənməsindəki fərqlər isə sosial-fərdi şəraitlə bağlıdır.

Hərəkətin istiqamətlənməsi formaları (yəni təmayül formaları) aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirirlər: **てやる/te yaru** **てあげる/te ageru**, **てさしあげる/te sashiageru**

Təmayülün bu forması işlənərkən hərəkətin mübtədə ilə ifadə olunan, yaxud nəzərdə tutulan icraçısı başqa şəxsin xeyrinə iş görür. Mübtədə birinci şəxsi ifadə edərsə, hərəkət ikinci, yaxud üçüncü şəxsin mənafeyinə uyğun olaraq icra edilir. Qadağan (yasaq) şəklinin forması **-ては-te** və **(-ては-de** və **ては-de** ba) şərt formasının **しなない/ikenai**, **ならない/naranai** köməkçi sözləri, yaxud onların sinonimləri ilə cəlaşması yolu ilə düzəlir:

ここで永いではないい Koko-de oyoide va ikenai (naranai). “Burada çimmək olmaz/... çimməyə icazə verilmir”>.
ここでタバコを吸ってはいけません Koko-de tabako-o sutte va ikemasen. “Burada siqaret çəkmək qadağandır”> (6, s. 15)

Müsaiblər arasında ünsiyyətdə **-て-te** (**-て-de**) **はいなない/** va **ikenai(ならない/naranai)**, **-て-te** (**-て-de**) **だめです/dame desu** formaları kəskin, hətta kobud qadağan ifadə tərzii sayılır. Daha mülayim (yumşaq) qadağanın ifadəsindən ötrü **とこまります to komarimasu**, **とつまらなないです/ to tsumaranai desu** **てもこまります/ temo komarimasu**, **てつまらなないです/te tsumaranaidesu** formalarından istifadə olunur » (7, s. 345).

つまらない本を読んではい困ります. Tsumaranai hon-o yonde va komarimasu. «Bu cür lazımsız /səfeh kitabları oxumaq lazım deyil» **そんなことをしゃべると(しゃべっても)困ります**. Sonnaa koto-o şaberu to (şabette mo) komarimasu. «Siz belə deməli deyildiniz ... gərək belə deməyədiniz»> (8, s. 75).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı: ADU, 1961, 137 s.
2. Cəlilbəyli O.B. Yapon dilində feilin şəkilləri (Azərbaycan dili ilə müqayiləsi), Bakı: BDU, 2011, 242 s.
3. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1965, 268 s.
4. Kamiya Taeko. Yapon dili feillərinin kitabçası (日本語動詞ハンドブック). Tokio, Kodanşa, 2001, 254 s.
5. Şirota Şun. Yapon dilinin morfologiyası (日本語総論). Tokio, Hitsujişobo, 1998, 396 s.
6. Noriko Matsumoto.; 日本語総論と入3 聴解文法 Japan, Hitoko Sasaki, 2015, 127 s.
7. Koyzumi Tamotsu. Əsas feillərin istifadə qaydası lüğəti (基本動詞用語集). Tokio, Taysukan Şoten, 2000, 589 s.
8. Kındayçi Haruhiko. Yapon dili feillərinin aspekti (日本語動詞のアスペクト). Tokio, Mugişobo, 1976, 350 s.

Açar sözlər: Yapon və Azərbaycan dillərində feil anlayışı, feilin şəkilləri, feil şəkillərinin ifadə vasitələri.

Ключевые слова: Формы, понятия и способы выражения глагола на Японском и Азербайджанском языке.

Keywords: Verb concept in Japanese and Azerbaijani languages, the mood of the verb, means of verb expressions.

Xülasə

Məqalədə əsasən feil kateqoriyası çərçivəsində Yapon və Azərbaycan dillərində feil şəkillərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və həmin xüsusiyyətləri yeni faktlarla təsdiqləməkdir. Azərbaycan dilində də feil əşyanın hərəkətini, hal və vəziyyətini, tərzini, prosesini və s. bildirən nitq hissəsidir. Həmçinin yapon dilində feil əşyanın hərəkətini, tərzini, prosesini bildirir. Yapon və Azərbaycan dilləri arasında həm cümlə strukturu baxımından, həm də feillərin qrammatik quruluşu baxımından oxşarlıq mövcuddur. Bu oxşarlıq həmçinin özünü həmçinin feilin şəkillərində də göstərir. Yapon dilində feil şəkilləri sayına və yaranma üsullarına görə müxtəlifdir.

İstər Azərbaycan, istərsə də yapon dilində feilin şəkilləri haqqında söhbət gedərkən fikir ayrılığı daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Dilçilik ədəbiyyatında feil tarixən az dəyişikliyə uğrayan və ən davamlı qrammatik kateqoriyadır. Dildə əhəmiyyəti, zəngin leksik-semantik və qrammatik məna ifadə etməsi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Feil hər hansı bir dilin təşəkkül və inkişaf tarixini, onun qrammatik təbiətinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətli olduğu üçün bu məqalənin obyektini kimi yapon və Azərbaycan dillərinin feilləri seçilmişdir.

Резюме

Основная цель статьи - выявить особенности глагольных изображений в японском и азербайджанском языках в рамках категории глаголов и подтвердить эти особенности новыми фактами. В азербайджанском языке глагол также описывает движение, состояние и состояние предмета, стиль, процесс и т.д. является частью дискурса. Также в японском языке глагол означает движение, стиль, процесс предмета. Между японским и азербайджанским языками есть сходство как с точки зрения структуры предложения, так и с точки зрения грамматического строя глаголов. Это сходство проявляется и в образах глагола. В японском языке изображения глаголов различаются по количеству и способу образования.

Разногласия еще более выражены, когда речь идет об изображениях глагола как в азербайджанском, так и в японском языках. В лингвистической литературе глаголы исторически являются наименее видоизмененной и наиболее устойчивой грамматической категорией. Она отличается от других частей речи своим значением в языке, богатым лексико-семантическим и грамматическим значением. Поскольку глагол очень важен с точки зрения изучения истории становления и развития любого языка, его грамматической природы, в качестве объекта данной статьи были выбраны глаголы японского и азербайджанского языков.

Summary

The main purpose of the article is to identify the features of verb pictures in Japanese and Azerbaijani languages within the category of verbs and to confirm these features with new facts. In the Azerbaijani language, the verb also describes the movement, state and condition of the object, style, process, etc. is part of the discourse. Also in Japanese the

verb means the movement, style, process of an object. There are similarities between Japanese and Azerbaijani languages, both in terms of sentence structure and in terms of grammatical structure of verbs. This similarity also manifests itself in the pictures of the verb. In Japanese, verb pictures vary in number and method of formation.

The disagreement is even more pronounced when talking about the pictures of the verb in both Azerbaijani and Japanese. In linguistic literature, verbs are historically the least modified and the most persistent grammatical category. It differs from other parts of speech in its importance in language, rich lexical-semantic and grammatical meaning. Since the verb is very important in terms of studying the history of formation and development of any language, its grammatical nature, the verbs of Japanese and Azerbaijani languages were chosen as the object of this article.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova